

ВИТОКИ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН НА ПІВДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Шпак Д.О.

Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв

У статті розкрито причини виникнення опозиційного руху етнічних меншин радянському режимові на Півдні Української РСР в період з 1917 року до кінця правління Голови Ради Міністрів СРСР Йосипа Сталіна.

Ключові слова: опозиційний рух, етнічна меншина, національні відносини, національна політика Комуністичної партії Радянського союзу, більшовизм, репресії, депортації, Українська радянська соціалістична республіка.

Постановка проблеми. Немає жодних сумнівів щодо і на сучасному етапі розвитку історичної науки проблема опозиційного руху в УРСР залишається вкрай актуальною, адже відкриття доступу до спецховищ та архівів колишній радянських спецслужб і, як наслідок, отримання науковцями можливості для використання раніше недоступних документів, дає змогу об'єктивно відтворити повну картину історії України, у тому числі й таку неоднозначну її сторінку, як опозиційний рух другої половини 1950-х – середини 1980-х рр. минулого століття. Це в свою чергу вимагає неупередженого вивчення та правдивого висвітлення, об'єктивного наукового підходу до конкретних фактів і тенденцій у розвитку феномену. Значний розвиток останнім часом отримали і регіональні дослідження із зазначеної проблематики. Для реконструкції загальної картини опозиційного руху у південному регіоні, який являє собою складний регіон в етнополітичному відношенні, важливим є висвітлення витоків формування руху етнічних меншин, який був нерозривно пов'язаний із загальноукраїнським, і який не можна розглядати поза контекстом останнього. Безсумнівно, рух етнічних меншин України радянської доби другої половини 1950-х – середини 80-х рр. ХХ ст. був складовою частиною нонконформістського руху в Українській РСР, хоча мав власну специфіку, розмах та прояви спротиву, що були пов'язані саме з національними та релігійними особливостями керівних ідей, порушених національних прав тощо, що і вилилися у кінцевому підсумку у розгортання загальноукраїнського та всесоюзного правозахисного руху, а також у нонконформістський рух на релігійній основі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам історії опозиційного руху в УРСР присвятили окремі наукові праці А. Русначенко [1], Б. Захаров [2], Ю. Данилюк, О. Бажан [3], Г. Гончарук, О. Нагайцев [4], М. Брегеда [5] та ін. Особливої уваги заслуговують наукові статті, в яких подано ґрунтовний аналіз демографічної, професійної, національної і територіальної структури руху опору, видатних вітчизняних науковців таких як Ю. Котляр [6], О. Бажан [7], І. Кривдіна [8], В. Дмитрук [9] та ін.

Мета статті. Спираючись на праці попередників та архівні матеріали, висвітлити причини виникнення опозиційного руху етнічних меншин (євреїв, кримських татар, німців) на Півдні Української РСР в період з 1917 року до кінця правління Голови Ради Міністрів СРСР Йосипа Сталіна, у взаємозв'язку із українським правозахисним рухом, а також подати його специфіку в залежності від етнічної приналежності активістів.

Виклад основного матеріалу. Ставлення до етнічних меншин Півдня України почало формуватися в часи Української національно-демократич-

ної революції та періоду становлення Радянського Союзу. Більшовицьке тлумачення декларованого права на самовизначення націй [10, с. 221] означало реалізацію державницьких інтересів і перетворювалося на засіб боротьби проти будь-яких самостійницьких тенденцій. У листопаді 1917 р. нова влада ще відчувала себе зобов'язаною дотримуватися пропагандистських гасел. 15 листопада 1917 р. за підписом В. Леніна і Й. Сталіна було опубліковано «Декларацію прав народів Росії» [11, с. 39-41], де проголошувалася політика радянського уряду Росії щодо різних народів і національних груп: рівність і суверенність народів, право на самовизначення аж до відокремлення в самостійні держави, знищення будь-яких національних та національно-релігійних привілеїв, вільний розвиток національних меншостей та етнографічних груп. Слід зазначити, що документ складався із загальних положень і виразів, не визначав порядку використання і здійснення на практиці проголошеного права на самовизначення, не встановлював жодних політичних і правових передумов, за яким це право могло б бути реалізованим, тобто набирало обов'язкового характеру для російської державної влади. Не йшлося в «Декларації прав народів Росії» й про те, які саме ознаки є необхідними для того, щоб ту чи іншу суспільно-територіальну одиницю на території держави можна визнати за окремий «народ», а отже й за суб'єкт права на самовизначення. Як засвідчувала подальша практика більшовицької диктатури, брак цієї деталізації був широко використаний для того, щоб надати засадам «Декларації» у кожному конкретному випадку такого трактування, яке найбільше відповідало вимогам уряду в той чи інший період існування.

Одним із ключових питань за більшовицької влади стало єврейське питання. Широко поширювалися чутки про єврейське походження всіх комісарів і чекістів. Чимало євреїв були активними членами несєврейських партій і навіть входили до їхнього керівництва, зокрема, більшовицьких організацій, або співчували їм. Хоча, за визнанням історика О. Субтельного, більшість євреїв в дійсності залишалися аполітичними. М. Покровський відзначає, що за даними різних з'їздів, євреї складають від 1/4 до 1/3 організаційної верстви всіх революційних партій. Чимало євреїв було й у протилежному таборі. Всеукраїнський з'їзд рабинів, що відбувся в травні 1918 р. в Одесі, наклав херем (прокляття) на радянську республіку [12].

Не обійшлося за більшовицької влади і без єврейських погромів. Після більшовицького перевороту, який призвів до повного розладу фронту, коли величезна маса солдат стихійно посунула через Україну додому у великоросійські губернії, відвернути погроми вже було надзвичайно важко. Саме неорганізоване військо, заготоване більшови-

ками, розпочало нові погроми, які потім вилилися в страшну вакханалію [13, с. 73]. «Велика більшість війська розходиться окремими бандами, відкрито ворожими: великих трудощів коштує припинити систематичне руйнування, в яке обертається цей відхід» [14, с. 45]. Так, у Сімферополі загін матросів-більшовиків учинив різанину місцевої інтелігенції і буржуазії. Під час цього варварського акту постраждали головним чином євреї [15].

Не менш складним на Півдні України було питання з кримськими татарами. Прагнення татар до створення власної держави на Кримському півострові викликало в цілому негативну реакцію з боку інших народів краю. 26 листопада (9 грудня) 1917 р. почав роботу кримськотатарський Курултай (з'їзд), який сформував 13 (26) грудня національний уряд – Директорію, а також проголосив створення Кримської Демократичної (Народної) Республіки і затвердив її конституцію – «Кримськотатарські Основні закони» [16, с. 24-27].

Ще більше ускладнив ситуацію «червоний терор». Одна з перших хвиль терору прокотилася по кримській землі наприкінці січня 1918 р., відразу після того, як у результаті збройних зіткнень з кримськотатарськими ескадронцями та білими офіцерами – більшовики в союзі з лівими есерами встановили контроль над більшою частиною Криму [17, с. 441]. «Червоний терор» проводився в містах і селах. Спочатку селянам наказали здати всі недоїмки за декілька років, починаючи з дореволюційних часів. Оскільки борги колишній владі через обставини воєнного часу були величезними, а грошей, щоб негайно сплатити їх, у сільського населення не було, по Криму прокотилися репресії. І хоча пізніше більшовики визнали, що цей крок був помилковим, проте він остаточно відштовхнув від радянської влади основну частину селянства Криму, певну частину якого складали татари [18, с. 26]. Міжнародні відносини на півострові залишалися складними. Сутічки продовжувалися в різних куточках Криму. Особливо серйозне становище було в гірських районах, де більшість населення складали кримські татари.

Етніонаціональна політика більшовиків у своїй основі спиралася на три головних принципи: 1) максимальне збереження регіонів колишньої царської Росії; 2) сувору централізацію органів управління народним господарством, суспільно-політичним життям, культурою, наукою; 3) поступове обмеження, а в перспективі й позбавлення прав, національних привілеїв народів окраїн. У їх основу було покладено зміцнення влади більшовицької партії.

Більшовицька партія після приходу до влади, займаючи з національного питання найрадикальніші позиції серед тогочасних політичних організацій, декларувала самовизначення націй аж до відокремлення, але після здобуття повної влади становище етнічних меншин стало ще більш складним. Невирішеність національного питання, що було закладено ще в добу Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., проявляла себе в критичні періоди історії та знайшла своє вираження в опозиційному русі національних меншин Півдня України.

Одним із напрямків боротьби представників етнічних меншин був так званий рух за свободу еміграції, так званий рух «відмовників». Назва «відмовники» походить від відмови на прохання дозволу на виїзд з СРСР. Однією з основних таких течій був рух німців за виїзд до ФРН. Його ще можна охарактеризувати як рух репресованого народу за повернення до рідних місць, адже 28 серпня 1941 р. вийшов Указ Президії ВР СРСР про депор-

тацію німців до Середньої Азії та Сибіру. В основному це стосувалося німців Поволжя, але з 1944 р. це торкнулось і німців з визволених територій, зокрема українських – тут німці компактно проживали в Одеській та Миколаївській областях. Усіх німців заганяли до трудармії, де вони були фактично як військовополонені. Після війни їх розселили по спецпоселеннях, як і інші репресовані народи (кримських татар, месхів, чеченців) [19, с. 52].

Кілька десятиліть після війни прихована державна дискримінація німців доповнювалась вкрай негативним настроєм щодо них серед радянського населення. Поки була свіжою пам'ять про «Велику Вітчизняну війну», німців за етнічною ознакою ототожнювали з «німецько-фашистськими загарбниками». Тому першою причиною німецького еміграційного руху можна вважати дискримінацію і вороже середовище. Були й інші причини – культурні та соціально-економічні. З 1974 р. уряд ФРН підтримував радянських німців у їх бажанні повернутися на Батьківщину, що значно посприяло їх боротьбі за виїзд. Хоча, у більшості випадків, німцям давали дозвіл на виїзд, багатьом усе ж було відмовлено під різними приводами. Проти німців-відмовників, які продовжували боротися за право на виїзд, застосовувались як судові, так і позасудові репресії [20, с. 143-149].

Одним з найпотужніших опозиційних рухів в УРСР був рух кримських татар за повернення до Криму. 18 травня 1944 р. цілий народ – кримські татари – був звинувачений у зраді Батьківщини й депортований з Криму. Спецпоселення кримських татар були в Узбекистані, Туркменії, Казахстані, Киргизії, на Уралі й Північному Кавказі. Найбільшою кількістю кримських татар була в Узбекистані. Саме звідси почався рух кримських татар за повернення на Батьківщину. Його ініціаторами були кримськотатарські комуністи, ветерани війни й праці, які після засудження культу особистості Й. Сталіна намагались привернути увагу влади до одного з його злодіянь – депортації кримських татар – і відновити історичну справедливість. Єдиною формою їхньої боротьби були петиції, які писалися в дусі тогочасного офіціозу з підтримкою нового курсу партії, засудженням Й. Сталіна і його наклепів на кримськотатарський народ [21]. При цьому активісти руху агітували народ за повернення до Криму, збирали підписи, закликали звертатися до владних структур. У селах, районах і містах виникали ініціативні групи [22]. На початок 60-х рр. XX ст. петиції підписало більше 100 тисяч чоловік [23]. Це свідчило про те, що рух кримських татар став всенародним. Проте влада залишалась глухою до прохань цілого народу.

Незадоволення представників національних меншин на Півдні України було викликано економічними та політичними факторами, що вливалися у різні форми протестів – страйки та стихійні мітинги. Вони ставили під сумнів не тільки ефективність економічної політики Радянського Союзу, а й «непорухну дружбу» між представниками різних національностей тодішнього СРСР.

23 січня 1953 р. до Москви в Промисловий комітет ЦК КПРС з Миколаєва було направлено доповідну записку щодо факту масового невиходу на роботу мобілізованих робітників Будтресту № 44. В ній писалося, що згідно з рішенням Ради Міністрів СРСР від 13 вересня 1952 р. військкоматами ряду областей і республік було мобілізовано і направлено в Будтрест № 44, до Миколаєва 600 робітників з Узбецької, Таджикицької, Туркменської і Казахської РСР [24]. Представники східних республік

не володіли ні українською, ні російською мовами. Їх умови життя та рівень заробітної плати був незадовільним. Усе це призвело до акцій протесту з боку мобілізованих працівників тресту та конфліктів з місцевим населенням, що вилилися в масовий невихід на роботу працівників з Узбецької та Туркменської РСР. 11 січня 1953 р. на роботу не вийшло 40 осіб, 12 січня – 53, а 13 січня – 28. Протестуючі обґрунтовували свій вчинок відсутністю грошей на харчування, невиплатою належних 300 карбованців на покупку зимового одягу, взуття та білизни. Після виплати відповідної грошової компенсації невдоволені повернулися на робочі місця [25].

Подібний стихійний мітинг представників різних етносів відбувся 4 жовтня 1963 р. на Миколаївському оборонному заводі № 46 в ході якого звучала критика економічної та національної політики КПСР.

Проблеми національних меншин, що були актуальними для українських опозиційних сил, знайшли своє відображення в ряді документів Української Гельсінської групи: вісімнадцятій меморандум «Про дискримінацію українців у сфері права на еміграцію» та «Нові репресії і новий етап правозахисного руху в СРСР». Питання дискримінації євреїв порушувалося у «Зверненні до Белградської наради 35-ти держав щодо перевірки виконання Гельсінських угод» [26, с. 184-185].

У меморандумі «Про дискримінацію українців у сфері права на еміграцію» зазначалося, що євреї, які висловлюються за виїзд на свою історичну Батьківщину, змушені пережити ряд неприємностей. Вони висловлюють своє обурення з приводу того, що уряд перетворює на шлях тяжких випробувань природний потяг євреїв до вітчизни своїх предків, тим паче, що Радянський Союз поставив свій підпис під двома міжнародними документами: Загальною Декларацією Прав Людини та Заключним Актом Гельсінських Угод, які й проголошують право громадянина на еміграцію незалежно від національності [27, с. 129].

У документі «Нові репресії і новий етап правозахисного руху в СРСР» порушено проблему пра-

ва на еміграцію не лише євреїв, а й представників інших національностей, які населяли території СРСР: кримських татар і німців. Правозахисники зазначають, що не Група Сприяння виконанню Гельсінських Угод породила рух радянських німців за еміграцію. Кілька мільйонів німців, які раніше проживали на території країни і були насильно репатрійовані за її межі, не тому можуть змиритися з тим, що їх виселили з національної території, позбавили національної культури та піддали насильницькій асиміляції. У подібній ситуації опинилися і мільйон кримських татар. Ці народи, на думку авторів документа, ніколи не примиряться з приниженням їх національної гідності та будуть домагатися повернення на землі своїх пращурів.

Висновки. Отже, як бачимо ставлення до етнічних меншин Півдня України почало формуватися в часи Української національно-демократичної революції та періоду становлення Радянського Союзу. Опозиційний рух етнічних меншин в результаті розвитку прийшов до осудження тоталітарної системи та усвідомлення першорядних завдань визвольного руху, еволюціонувавши, таким чином, від правових, загальнодемократичних завдань до навіть політичних. Серед них одним із першочергових було вирішення правового питання становища етнічних меншин.

Таким чином, ідеї дисидентів сприяли поширенню демократичних засад на території Півдня УРСР. Не беручи до уваги різноманітність течій опозиційних рухів, усі їх ідеї зводилися до вимагання змінити політику центру, надати спочатку широких прав та свобод українцям, а потім вже і дозволити Україні шляхом декларованого конституцією права вийти з СРСР шляхом референдуму. Повага до інших націй та захист прав національних меншин забезпечило солідарність представників різних націй в українському опозиційному русі – євреїв, кримських татар, німців. Тобто, опозиційний рух закладав основи демократизму, лібералізму та вирішення етнічних проблем.

Список літератури:

1. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х рр. / А. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 519 с.
2. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки) / Б. Захаров. – Харків : Фоліо, 2003. – 154 с.
3. Бажан О. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К. : Ін-т історії України НАН, 2000. – 332 с.
4. Гончарук Г. Украина: предрасветные сражения: Сопротивление власти в советских документах 1975-1991 годов / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев, Е. А. Шановская. – Одесса: Астропринт, 2011. – 312 с.
5. Брегеда М. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр. / М. Брегеда. – Миколаїв: Іліон, 2010. – 187 с.
6. Котляр Ю. Боротьба за українську національну ідею на Миколаївщині в 50-х – 80-х рр. ХХ ст. / Ю. Котляр // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ імені П. Могили, 2008. – Т. 83. – Вип. 70. Історичні науки. – С. 154-159.
7. Бажан О. Політичні репресії на півдні України в часи «хрущовської відлиги» / О. Бажан // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-західного Причорномор'я. – Одеса : Видавничий дім «Паллада», 2009. – Випуск 3. – С. 181-191.
8. Кривдіна І. З історії правозахисного руху в Україні / І. Кривдіна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 2001. – Випуск 10. – С. 11-13.
9. Дмитрук В. Незгодні: події 1968 р. в Чехословаччині крізь призму архівно-слідчих справ КДБ УРСР / В. Дмитрук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Випуск 34. – С. 289-312.
10. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен : Український вільний університет, 1990. – 624 с.
11. Декларация прав народов России 2 (15) ноября 1917 г. // Декреты Советской власти. – Т. I. – М. : Госполитиздат, 1957. – С. 39-41.
12. Політична історія України ХХ століття / за ред. А. І. Кудряченко. – К. : МАУП, 2006. – 696 с.
13. Рафес М. Два года революции на Украине. Раскол «Бунда» / Моисей Рафес. – М. : Государственное издательство, 1920. – 168 с.

14. Киевская мысль. – 1918. – 24 января.
15. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920 / С. Гольдман. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1967. – 138 с.
16. Зарубин А. Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917-1921 гг. [Документы] / А. Г. Зарубин // Вопросы развития Крыма (Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник). – Симферополь: Центр регионального развития, 1996. – № 3. – С. 1–89.
17. Бикова Т. Масовий терор у період утвердження радянської влади в Криму (1918-1921 рр.) / Тетяна Бикова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 437–465.
18. Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму 1917-1920 гг. / М. Ф. Бунегин. – Симферополь : Крымгиз, 1927. – 336 с.
19. Zajcev Ju. Ukrainiński ruch opozycyjny ześdziesiątych lat / Jurij Dmytro Zajcev // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Kraków : Szvajpolt Fioli, 1993. – Т. 1-2. – S. 225–237.
20. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Людмила Алексеева. – М. : ЗАО РИЦ «Зацепя», 2001. – 384 с.
21. Шпак Д. О. Участь світової громадськості та міжнародних організацій у розв'язанні кримсько-татарської проблеми в УРСР другої половини 60-х – 80-х років ХХ століття / Денис Олександрович Шпак // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Т. 120. Випуск 107. Історія. – С. 34–40.
22. Шпак Д. О. Кримськотатарський національний рух на Півдні України: особливості розвитку, методи боротьби, взаємозв'язок з українським опозиційним рухом / Денис Олександрович Шпак // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. – К. : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Випуск 14. – С. 108–115.
23. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.П. 7. – Оп. 8. – Спр. 496. – Арк. 103.
24. ДАМО. – Ф.П. 7. – Оп. 8. – Спр. 496. – Арк. 2.
25. ДАМО. – Ф.П. 7. – Оп. 8. – Спр. 496. – Арк. 4.
26. Звернення до Белградської Наради 35-ти держав з перевірки виконання Гельсінських угод // Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! – К. : Софія, 1994. – С. 184–185.
27. Меморандум № 18 «Про дискримінацію українців у сфері права на еміграцію» // Український правозахисний рух. Документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні. – Торонто-Балтимор, 1978. – С. 129.

Шпак Д.А.

Николаевский филиал Киевского национального университета культуры и искусств

ИСТОКИ ОПОЗИЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ СОВЕТСКОМУ РЕЖИМУ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИН НА ЮГЕ УКРАИНСКОЙ ССР

Аннотация

В статье раскрыты причины возникновения оппозиционного движения этнических меньшинств советскому режиму на юге Украинской ССР в период с 1917 года до конца правления Председателя Совета Министров СССР Иосифа Сталина.

Ключевые слова: оппозиционное движение, этническая меньшинство, национальные отношения, национальная политика Коммунистической партии Советского Союза, большевизм, репрессии, депортации, Украинская советская социалистическая республика.

Shpak D.O.

Mykolaiv branch of Kyiv National University of Culture and Arts

THE ROOT CAUSES OF THE OPPOSITION MOVEMENTS OF ETHNIC MINORITIES TO THE SOVIET REGIME IN THE SOUTH OF THE UKRAINIAN SSR

Summary

The article reveals the causes of the opposition movement of ethnic minorities to the Soviet regime in the South of the Ukrainian SSR, which emerged during the period from 1917 to the end of the rule of the Deputy Premier of the Soviet Union Joseph Stalin.

Keywords: opposition movement, ethnic minorities, ethnic relations, national policy of the Communist Party of the Soviet Union, Bolshevism, repression, deportation, Ukrainian Soviet Socialist Republic.